

УДК 1(091):123.1

М. В. Видриган
доцент кафедри філософії
Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького,
кандидат філософських наук, доцент

ФІЛОСОФСЬКИЙ АНАЛІЗ ПЕРЕДУМОВ ВИНИКНЕННЯ ФЕНОМЕНІВ «ВОЛЯ» ТА «СВОБОДА» В ЕЛЛІНІВ

Постановка проблеми. У сучасних соціально-гуманітарних науках поняття «свобода» використовується широко й часто, є десятки визначень, у яких відображено різні погляди на цей феномен. Поняття «воля» трапляється зрідка, здебільшого в психологічному контексті. При цьому намагання дослідити взаємозв'язок цих понять і зрозуміти їх логіку є незначними. Тому, мабуть, свобода у свідомості навіть сучасної людини постає сама собою дещо ілюзорно як омріяний сон, як гарна іграшка (хоча іграшка завжди є порядком чужої волі).

Причина цього відома – незнання. Її було з'ясовано ще Сократом. У майбутньому поштовхом для розуміння понять «воля» і «свобода» може стати пропонована стаття.

Аналіз останніх досліджень. У філософсько-науковій літературі виникнення феноменів «воля» і «свобода» перебувало в колі зацікавлень А. Боннара, М. Булатова, А. Диле, Г. Драча, Ф. Кессіді, О. Лосева та інших учених. Однак вони лише опосередковано торкалися цієї проблеми. У найновіших дослідженнях часто науковці, у працях яких головною темою пізнання є свобода, в історико-філософській частині своїх розвідок обходять вивчення передумов виникнення цього терміна та його взаємозв'язок із волею.

Мета й завдання дослідження. Давня мудрість вчить «дивитися в корінь». Отже, спробуємо відтворити та філософськи осмислити умови, знайти витоки, у яких або з яких в Античності народжувалися феномени «воля» і «свобода», а також простежити в цьому процесі наявність або відсутність первісного зв'язку між вказаними термінами.

Виклад основного матеріалу. Елліни, маючи волю до життя, особливо життя іншого, яке потім назвуть цивілізаційним, уперше в історії розвитку суспільства продемонстрували на практиці, а потім обґрунтували теоретично ідею незалежності, демократії та свободи. Тому зрозуміло й логічно, що витоки понять «воля» і «свобода» слід шукати в умовах життя цього народу, у його духовній культурі.

Історія не залишила свідчень про те, як питання свободи сприймали конкретні роди еллінів або інші племена стародавніх часів. Однак є спостереження Л. Моргана про те, на яких засадах ґрунтується рід в американських індіанців: «Усі його члени – вільні люди; свобода, рівність, братер-

ство, хоча це ніколи не було сформульовано, були основними принципами роду» [6, с. 86].

Можна припустити, що доцивілізаційні люди, які жили родами й племенами, були стихійно або природно вільними. Свобода була вкоріненою в бутті самого роду. Не була потрібна певна особлива воля, достатньо було елементарних вольових зусиль, щоб утримувати себе в межах установлених родом правил та долати суто фізичні перешкоди для виконання встановлених тим же родом обов'язків, тобто діяти згідно з традиціями, звичаями. За таких умов здатність до свавілля глибоко «дрімала». Така свобода й сваволя особливо не бентежили розум із його інтелектом, а розум у свою чергу відповідав їм тим самим. Такий стан розумового й вольових начал не надто впливав також на амплітуду почуттів та емоцій людини.

У дослідженні первісної общини К. Маркс зупиняється на ймовірних причинах формування особистої волі та виявах свободи її членів. Він зазначає, що в первісних племенах «община функціонує як субстанція, індивіди ж – лише як акцидентії чи її складові частини, що утворилися суто природним шляхом» [9, с. 465]. Тому, як зауважує учений, чим менше власність окремої людини може фактично використовуватися лише спільною працею, чим рішучіше переселення «ламають» характер племені, чим далі плем'я віддаляється від свого первинного поселення й захоплює чужі землі, а отже, потрапляє в суттєво нові умови праці, де енергія кожної людини отримує більший розвиток, тим більше виникає умов для того, щоб окрема людина стала власником землі – особливої парцели, обробка якої надається їй і її сім'ї [9, с. 466]. Таким чином, людина стає вільною, діяльність її здійснюється не за волею общини, а за її власною волею.

У розвитку вільної людини, на думку К. Маркса, найважливішу роль відіграє багатство, оскільки воно є універсальною її потребою, здатністю, можливістю панування над силами природи, зокрема власної; воно є абсолютним виявленням творчих дарувань людини, розвитку всіх людських сил як таких. Учений стверджує: «Людина не відтворює себе в якій-небудь одній визначеності, а відтворює у всій своїй цілісності, вона не прагне залишатися чимось остаточно встановленим, а перебуває в абсолютному русі становлення» [9, с. 476].

Однак це узагальнений образ стану волі й свободи в доцивілізаційних спільнотах. Головне питання полягає в з'ясуванні причин, які конкретно вплинули на пробудження волі й свободи в еллінів.

Почнемо з природно-географічних факторів, у яких опинилися племена еллінських кочівників у результаті досягнення кінцевих пунктів міграції. Зрозуміло, що це звучить дещо натуралістично щодо цілком соціальних феноменів, проте в цьому випадку таке формулювання питання є виправданим.

Еллінські племена скотарів, переселившись (через певні обставини приблизно в II тис. до н. е.) з континентальної частини на узбережжя Егейського моря, опинилися в зовсім інших, не звичних для них природно-кліматичних умовах для виживання, задоволення своїх первинних потреб. Займатися навіть скотарством у нових краях було, з одного боку, важко, а з іншого – уже замало.

Однією з перших виникла потреба освоювати землеробство. Такий процес вимагав від еллінів подолання багатьох перепон. Це для еллінів було новою справою, до того ж природа не наділила зайняті території проживання сприятливими умовами. По-перше, це були скелясті, нерівнинні місцевості з невеликою кількістю придатних для землеробства ґрунтів, тому потрібно було одночасно облаштовувати ділянки, придатні для вирощування сільськогосподарських культур, та опанувати прийоми й засоби садівництва. По-друге, клімат, який є надзвичайно сприятливим для сучасного відпочинку чи туристичної індустрії, у ті часи завдавав землеробам чимало клопоту. Тому вигідно було займатися лише вирощуванням оливок і винограду, виготовленням оливкової олії та вина. Такий стан землеробства не вирішував багатьох проблем забезпечення людей харчуванням і сировиною для інших потреб.

Острівні й прибережні надра не були багатими на корисні копалини для тогочасного видобутку промислової сировини. Ті ж корисні копалини, що знаходили, потрібно було навчитися видобувати та переробляти.

Тому в еллінів виникла потреба спочатку в обміні, а потім і в торгівлі різними товарами. Однак географічне розташування еллінських поселень як для внутрішньої, так і для зовнішньої торгівлі вимагало розвитку мореплавства.

У розділених між собою водою й горами еллінських анклавів кожний самостійно мав вирішити питання будівництва житла й фортифікаційних споруд, що загострювало проблему торгівлі та мореплавства. У свою чергу мореплавство й будівництво потребувало невідкладної підготовки будівельників, виготовлення спеціальної техніки й матеріалів. Для того щоб створити матеріали, механізми, засоби виробництва для землеробства,

мореплавства, будівництва, потрібні були висококваліфіковані ремісники.

Отже, ідеться про те, що первісні люди з найпримітивнішим способом життя за історично короткий час змушені були стати (і стали) землеробами, торговцями, мореплавцями, будівельниками, ремісниками тощо.

Тому очевидно, що вказані соціальні процеси відбувалися на тлі природно-географічних факторів, які впливали на них. Водночас швидкими темпами формувалася людина, її розумове й волевове начала. Проте одне знання без великої сили волі, без колосальної внутрішньої енергії подолати, перемогти й досягти бажаних цілей мало б що дало.

Безперечно, мова йде про перші поштовхи, які пробуджували ті чи інші властивості свідомості, а людина залишалася в первісно-родовому, доцивілізаційному стані. Зрозуміти, що саме допомогло еллінам розірвати історичний ланцюг довжиною в десятки тисяч років, який тримав людство в пітьмі й дикунстві, може пізнання головних соціальних факторів.

Як не дивно, проте започаткувати корінні зміни в історії розвитку людства еллінам довелося завдяки трьом випадковостям, які їм приготувала доля. У результаті розселення індоєвропейських народів саме вони опинилися на узбережжі Егейського моря, а потім і далі. Місцевість, на якій вони осідали, змушувала їх розселятися невеликими групами й автономно налаштовувати своє життя. Саме в цей час у їхньому суспільно-історичному розвитку запускається механізм розпаду родоплемінних стосунків.

Гомерівський період (XI–IX ст. до н. е.) був перехідним від первіснообщинного до рабовласницького ладу, проте зберігалися стійкі пережитки родоплемінних зав'язків, для яких була характерна патріархальна (домашня) форма власності. Частина рабської праці в суспільному виробництві була незначною. Проте нерівномірний розподіл колись общинної землі спричинив процес розшарування серед вільних людей. Більшість із них володіла клерами, тобто більш-менш однаковими частинами общинної землі, що дісталися за жеребом. Інша частина землі належала знаті племені. У творах Гомера вже згадується про членів общини, які не мали жодних наділів землі, – фетів (батраків), які були найманими працівниками у своїх багатих співплемінників.

Період VIII–V ст. до н. е. супроводжувався такими процесами: значною активізацією суспільного життя еллінів, стрімким руйнуванням общинної соціальної організації життя та організації полісів; переходом від колективної до приватної власності, утворенням класів і різних верств населення в містах-державах; вивільненням частини людей у результаті розподілу праці

на фізичну й розумову; появою людини політичної, або громадянина поліса; корінними змінами у сфері культури (створення писемності, виникнення літературних творів, театру як не лише розважального, а й просвітницького інституту, архітектури та інших мистецтв).

У зв'язку з тим, що вирішальна роль у господарському житті полісів переходила до вільних від родоплемінних зв'язків людей, грецький поліс стає об'єктивною причиною звільнення людей в економічному та водночас політичному й культурному сенсі.

Тому грецький поліс є однією з найважливіших об'єктивних причин звільнення людини, отримання нею свободи. Поліс природно «вирастає» з попередньої родової общини, проте утворення великої кількості невеликих еллінських міст-держав у процесі переходу від общинно-родового способу життя було унікальним явищем самоорганізації суспільного життя людей того часу. У містах Іонії й Аттики та на узбережжі південної Італії замість зв'язаних кровними зв'язками членів племені виникають спільноти людей, не залежних одна від одної. Маючи спільну мову, письмо, богів, культуру тощо, вони живуть за рахунок власної ініціативи в землеробстві, ремеслі й торгівлі. Вони є однаковими й вільними. Поліс закладає економічні та політичні основи для індивідуалізму й формування особистості. О. Лосєв підкреслює: «Античність, незважаючи на свою рабовласницьку природу, уперше засвітила смолоскип вільної особистості» [8, с. 107].

Водночас величезними державними утвореннями, які складалися з великої кількості племен, були значно розвинуті Китай, Індія, Персія, Єгипет. Проте там не могла існувати свобода. Г. Волков стверджує: «Общинно-родові стосунки в такій державній оболонці консервуються, людина опиняється як під гнітом общинних зв'язків та обов'язків, так і під гнітом надбудованої над общинами управлінської бюрократії. Цим шляхом якраз і пішов розвиток азійської державності, зокрема Спарти» [2, с. 42].

Об'єктивні суспільно-економічні, політичні й культурні умови життєдіяльності невеликих міст-держав Греції, яким потрібно було вирішувати комплекс питань внутрішнього та зовнішнього характеру, зумовили формування особистостей із їх розумовою й вольовою спроможністю вирішувати ці різноманітні питання [5, с. 101–102]. У зв'язку з тим, що кожний громадянин поліса повинен був брати участь у державному житті, займатися певною господарською справою (землеробством, ремеслом, торгівлею, мореплаванням, військовою справою тощо), спільно з усіма дбати про захист від зовнішніх ворогів, в еллінів вироблялося почуття свободи, розуміння міри, законослужняності, порядку й обов'язку. Оскільки

стосунки громадян як між собою, так і з державою були прямими й безпосередніми, то задовольнити свої потреби та інтереси, укріпити свої позиції й становище в полісі можна було тільки завдяки своїй господарській і громадянській (політичній) активності. Це вимагало не лише відповідних знань, а й волі для вибору, прийняття рішень, свободи дій. Таким чином, свободу громадянина поліса розуміли як здатність діяти в межах і в руслі суспільно значимих цілей конкретного міста-держави.

Незважаючи на те, що в полісах усе соціальне життя проходило в динаміці, інколи в жорсткій боротьбі, дебатах і сутичках, навіть за насильницької зміни правителів, найважливіші його питання вирішувалися на загальних зборах. Останні також були для греків умовою й причиною свободи. На них на першому плані перебувало значення слова, а отже, свобода слова, забезпечувалися публічність і контроль громадян за всіма процесами й діями в межах поліса, встановлювалися писані правові норми, активно обговорювалися та формувалися моральні норми, що забезпечувало індивідуальну свободу громадян. Загальні збори відкривали доступ до культурних і релігійних цінностей.

Саме тому становлення полісу приводить до корінних духовних перетворень. Думка грецьких мислителів спрямовується на політику, мораль, право, реальні, об'єктивні знання. Змінюється стиль мислення, а також еволюціонує свідомість стародавнього грека, поступово відмежовуючись від міфологічного й релігійного світогляду та орієнтуючись на науково-філософський світогляд. Цей процес переходу від міфологічного до філософського світовідчуття, світосприйняття й світорозуміння детермінує усвідомлення людиною свого «я», зокрема, не лише чужої (зовнішньої), а й своєї (власної) волі та свободи, що актуалізує проблему вивчення й філософського визначення цих феноменів людської душі. Ж.-П. Вернан підкреслює: «Роздуми є привілеєм вільних людей» [1, с. 157]. Спочатку елліни опанували мистецтво висловлювати свої думки й передавати знання через усні поетичні твори, а потім, відкривши й опанувавши писемність, створили перші у світі документальні джерела.

Першим письмовим джерелом, у якому засвідчуються уявлення давніх греків про Долю (необхідність) і волю, є гомеровські поеми, у яких ідеться про події можливо XVI – XII ст. до н. е., хоча вони й записані у VIII ст. до н. е. Тому історію поглядів на волю та свободу, мабуть, слід започатковувати з тих часів, коли елліни почали усвідомлювати для себе значення Ананке чи Мойр і богів.

Подібне усвідомлення можливе, коли в людини, незважаючи на перешкоди й труднощі, обмеженість її можливостей, залежність від зовнішніх

не зрозумілих їй сил, що панують над усім, виникає бажання виокремити себе з довкілля, дистанціюватися від інших людей і зрозуміти, як вона може чинити особисто. У гомерівських поемах, як зазначає Р. Гордезіані, описано героїв-індивідів, а індивідуальність полягає в «індивідуальності вибору» [4, с. 296] і в наявності «внутрішньої волі героя» [4, с. 303]. Отже, уже в Гомера простежується логічний внутрішній зв'язок свободи як вибору й волі, показано можливість чинити щось поза долею, тобто свавільно.

Хоча ні вільний вибір, ні сваволя не звільняють гомерівську людину від влади над нею Долі (необхідності), В. Горан підкреслює взаємозалежність зародження обох ідей про свободу волі й необхідність: «Не лише не могло бути жодного питання про свободу волі, якщо ще не було ідеї закону, а й не могло бути жодного питання про ідею безособистісної необхідності, якщо ще не було ідеї свободи й уявлення про вільну людську особистість. <...> Завдяки рабству антична людина набула досвіду, який дозволяв їй відчувати з особливою гостротою цінність свободи» [3, с. 185, 187].

Якщо в гомерівському міфологічному баченні Долі необхідність лише уявлялася з контексту, то за період VIII – IV ст. до н. е. ідея необхідності, що містилася в уявленнях давніх еллінів про Долю, під впливом соціально-економічних, політичних і культурних чинників еволюціонувала у філософську категорію. Саме зі змісту цього процесу бере початок концепція розгляду свободи як такого явища, яке помилково сприймається за пізнану необхідність. Саме звідси започатковано розуміння свободи як явища випадкового, а потім – детермінованого процесом пізнання необхідності.

Доля не перетворювала античну людину на бездумний і безвольний механізм. О. Лосев зазначає: «Доля керувала всім, антична людина в жодному разі не могла відкидати (заперечувати) свободу волі. Якщо наміри долі були невідомими, то залишалося невідомим також те, як діяти відповідно до такої долі. Залишалося чинити лише так, як того вимагав свободо-вольовий намір людини. Тому в Античності дивним чином поєднувалися віра в надрозумну долю та вільне використання своєї волі для реального влаштування життя» [7, с. 69].

Висновки. Каталізаторами докорінних соціальних змін, які заклали передумови виникнення відчуття особистої волі й свободи серед еллінів, стали природно-географічні фактори. Опинившись у специфічних умовах гористої місцевості, суворого клімату, морської стихії, колишні кочівники, щоб вижити, за історично короткий час стали землеробами, ремісниками, мореплавцями, торговцями, воїнами, будівельниками, архітекторами, поетами й філософами.

Територіальна розпорошеність еллінських племен заклала підґрунтя для утворення більше

двохсот міст-держав, або полісів, у межах яких склалися соціальні передумови для волі та свободи.

Виникнення грецьких полісів у VIII – VII ст. до н. е. сприяло економічному, політичному й культурному визволенню людини, створювало умови для розвитку індивідуальної волі та свободи.

Поряд із виникненням полісів суттєвою причиною вивільнення людей (щоправда, не більшості) було скасування родової організації суспільства та перехід до її рабовласницької організації, що дозволило особливо гостро відчувати цінність свободи.

Паралельно із зазначеними об'єктивними природними й суспільно-історичними процесами відбувалися також процеси цивілізації людини, становлення її свідомості, зокрема й вольового начала. У результаті особливості формування душі античної людини стала її фаталістично-волюнтаристична натура. Хоч еллінам і було важко зрозуміти світ, у якому вони перебували, долю, яка в цьому світі всім керувала, вони спочатку виявили неабияку волю, щоб розпочати нове життя, усвідомили свою силу, а потім оцінили й свободу.

Література

1. Вернан Ж.-П. Происхождение древнегреческой мысли / Ж.-П. Вернан; общ. ред. Ф. Кессиди, А. Юшкевича. – пер. с фр. – М.: Прогресс, 1988. – 224 с.
2. Волков Г. У колыбели науки / Г. Волков. – М.: Молодая гвардия, 1971. – 224 с.
3. Горан В. Древнегреческая мифологема судьбы / В. Горан. – Новосибирск: Наука, 1990. – 335 с.
4. Гордезиани Р. Проблемы гомеровского эпоса / Р. Гордезиани. – Тбилиси: Изд-во Тбилисского ун-та, 1978. – 394 с.
5. Драч Г. Рождение античной философии и начало антропологической проблематики / Г. Драч. – М.: Гардарики, 2003. – 318 с.
6. Энгельс Ф. Происхождение семьи, частной собственности и государства в связи с исследованиями Льюиса Г. Моргана / Ф. Энгельс // Маркс К. Сочинения: в 50 т. / К. Маркс, Ф. Энгельс. – М.: Изд-во политической литературы, 1955–1981. – Т. 21. – 1964. – С. 23–171.
7. Лосев А. Античность как тип культуры / А. Лосев // Лосев А. Античная философия и общественно-исторические формации / А. Лосев, Н. Чистякова, Т. Бородай и др. – М.: Наука, 1988. – С. 6–77.
8. Лосев А. История античной эстетики: в 8 т. / А. Лосев. – М.: Высшая школа, 1963–2002. – Т. 1: Ранняя классика. – 1963. – 119 с.
9. Маркс К. Критика политической экономии / К. Маркс // Маркс К. Сочинения: в 50 т. / К. Маркс, Ф. Энгельс. – М.: Изд-во политической литературы, 1955–1981. – Т. 46. – 1968. – С. 49–508.

Анотація

Видриган М. В. Філософський аналіз передумов виникнення феноменів «воля» та «свобода» в еллінів. – Стаття.

У зв'язку з тим, що про свободу в сучасному суспільно-гуманітарному просторі сказано й написано багато (є десятки визначень і низка концепцій, що мають за мету сформулювати це поняття), вона залишається в межах кантівської антиномії свободи або ж пізнаної

необхідності, що звужує розуміння проблеми свободи. Це зумовлюється складністю й неоднозначністю її субстанційної основи. Тому в статті проаналізовано головні передумови, які сприяли швидкому формуванню волевого начала свідомості еллінів поряд із розумовим. Їх воля, загартована природно-географічними й соціально-історичними факторами, відкрила простір для свободи.

Ключові слова: воля, свобода, свідомість, доля, необхідність, субстанція.

Анотація

Видриган Н. В. Философский анализ предусловий возникновения феноменов «воля» и «свобода» у эллинов. – Стаття.

В связи с тем, что о свободе в современном общественно-гуманитарном пространстве говорится и пишется много (есть десятки определений и ряд концепций, которые имеют цель сформировать это понятие), она остается в границах кантовской антиномии свободы или же в рамках познанной необходимости, что суживает понимание проблемы свободы. Это обуславливается сложностью и многозначностью ее субстанционной основы. Поэтому в статье проанализированы главные предусловия, которые содействовали быстрому формированию волевого начала сознания эллинов

наряду с разумным сознанием. Их воля, закаленная природно-географическими и социально-историческими факторами, открыла простор для свободы.

Ключевые слова: воля, свобода, сознание субъекта, необходимость, субстанция.

Summary

Vydrygan M. V. Philosophical analysis of the prerequisites of the phenomena of “will” and “freedom” of the Greeks. – Article.

The article is devoted to the development of the concepts of liberty and freedom. The author starts by telling (the reader) that there are dozens of definitions and a number of concepts that are intended to form a concept of freedom. Nevertheless it still remains within the Kantian's antinomy of freedom or a cognized need within that narrow understanding of the problem freedom. This condition is caused by misunderstanding of its substantial base. Further the author draws reader's attention to the principal conditions that contributed to the rapid formation along with intellectual and volitional consciousness beginning of the Greeks. And their will, hardened with natural geographical and socio-historical factors has opened a space for freedom.

Key words: liberty, freedom, consciousness, fate, necessity, materiality.